

Millî Kültür Araştırmaları Dergisi (MİKAD) / Cilt 7 - Sayı 1

Sorumlu Yazar: Gülizar ANŞİN / Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü,
Sosyoloji, Yüksek Lisans ecrinnn.6347@gmail.com

ORCID ID: 0000-0002-6540-0510

2. Yazar: Prof. Dr. Bülent KARA / Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji,
bkara@ohu.edu.tr

ORCID ID: 0000-0001-6021-085X

Atıf: Anşin, G., ve Kara, B., (2023), Mardin’de Din ve Dövme (Deq) İlişkisi, Millî Kültür Araştırmaları
Dergisi, 7 (1), s. 70-83.

Gönderim ve Kabul Tarihi: 21 Nisan 2023 / 17 Haziran 2023

Araştırma Makalesi

ISSN: 2587-1331

DOI: 10.55774/mikad.1286443

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/mikad>

MARDİN’DE DİN VE DÖVME (DEQ) İLİŞKİSİ¹

Öz

Dövme insanın duygularının, düşüncelerinin, hislerinin, bedene işlenmesi sanatıdır. Toplumsal benliğin önemli yansımalarından biri olan dövme farklı inanca, ırka sahip olup farklı dili konuşan topluluklar tarafından beden bir sembolü olarak tarihte kullanılmıştır. Dövme insan için bir iletişim aracı olmuş ve insanlar dövmeyle kendilerini ifade edebilmiştir.

Mardin de bulunan farklı etnik kökene ve inanca (Süryani, Müslüman, Ezidi) sahip olan kadınlar dövme ile dile getiremediklerini, düşüncelerini, hissettiklerini, bedenine yansıtır, bedeninde yaşatır. Dövme, insanın hem soyut hem de somut ihtiyaçlarından dolayı yapılagelmiştir. Bazen sevincini, öfkesini, kırgınlığını bazen ise aşkını bedenine işlemiştir. Dövme, bazen güzellik, bazen hastalık için bazen de tamamen farklı bir görüntüye sahip olmak amacıyla yapılmıştır. Dövme benliğin sosyal benliğine dönüşme retorliğini sağlayan en önemli sembollerden biridir. Kişilerin içinde yaşadıkları topluluklara dair aidiyet duygularını oluşturan dövme, sosyolojik gerçekliğin anlamlandırılmasında önemli bir yer tutmaktadır. Mardin’de yapılan alan çalışması ile de bedeninde dövme bulunan farklı etnik kökenden ve inançtan kadınlarla görüşmeler yapılmış ve dövmenin yapım nedenleri araştırılmıştır. Bu açıdan bakıldığında dövmenin sosyolojik izahı bir zorunluluk olarak karşımıza çıkmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Din, dövme, din ve dövme ilişkisi.

¹ Bu çalışma “Kadında Dövme’nin Sosyolojik Dili: Mardin Örneği” başlıklı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

THE RELATIONSHIP OF RELIGION AND TATTOO (DEQ) IN MARDIN

Abstract

Tattoo is the art of processing human emotions, thoughts, feelings on the body. Tattoo, which is one of the important reflections of the social self, has been used in history as a symbol of the body by communities of different faiths, races and speaking different languages. With tattoos, people reflect what they cannot express, their thoughts, feelings, on their body, and make them live in their body. Tattoo has been a means of communication for people and people have been able to express themselves with tattoos. Tattooing has been done because of both abstract and concrete needs of man. Sometimes he embroidered his joy, anger, resentment and sometimes his love into his body. Tattoos are sometimes made for beauty, sometimes for sickness, and sometimes to have a completely different image. Tattoo is one of the most important symbols that provide the rhetoric of the transformation of the self into the social self.

Tattoo, which creates a sense of belonging to the communities in which people live, has an important place in the interpretation of sociological reality. From this point of view, the sociological explanation of the tattoo emerges as a necessity. In the study, descriptive analysis method was used in order to make a sociological explanation of the tattoo. It was tried to explain whether the tattoos made by the people were related to religion and tradition or not, with the descriptive analysis method.

Key Words: Religion, tattoo, religion and tattoo relationship.

Giriş

Tarih boyunca medeniyetler beşiği olan Ortadoğu aynı zamanda sayısız denilebilecek oranda inanç sistemini bağrından çıkarmış olan bir bölgedir. Günümüzde olduğu gibi geçmişte de bir çok inanç sisteminin bu bölgede yan yana varlığını sürdürmüş ve bölgenin kültürel yapısına katkı sağlamıştır (Gündüz, 1998: 9). Dünyada hala varlığını devam ettiren tarihi kentler binlerce yıllık kültürel ve mimari birikimi bünyelerinde barındırmaktadırlar. Bu kentleri toplumların kültürlerini yansıtan mekanlar olarak ele alabiliriz. Bu mekanlardan bir tanesi olan Mardin’de birden fazla kültürün kaynaşma yeri haline gelmiştir. Bu kadar kültürün yan yana gelmesi sonucunda son derece kültürel bir zenginliğe sahip olan Mardin kent statüsünün yanı sıra ayrıca sahip olduğu kültürel zenginliği ve çeşitliliğin "korunması gereken bir miras haline gelmiştir. Mardin’de binlerce yıldır çok çeşitli inançlar ve bu inançlara ait ibadet yerleri yan yana yer almış ve sözü edilen inanç mensupları birlikte barışçıl bir şekilde yaşamışlardır” (Işık & Güneş,2015: 460). Mardin yalnızca inanç çeşitliliği olarak değil aynı zamanda birden fazla etnik kimlik çeşitliliğine de sahip topluluklarla hoşgörü içerisinde aynı ortamda yaşamaktadır. Müslümanların, Ezidilerin, Süryanilerin sahip oldukları inançlar farklılık göstermesine rağmen binlerce yıldır aynı ortamda hoşgörü, karşılıklı anlayış ve saygı çerçevesi içerisinde yaşamaktadırlar. Bu birlikte yaşamayı sağlayan durum komşuluk ve mahalle kültürünün oluşumunu da sağlamış ve inançlar, kültürler, gelenek ve görenekler farklılık gösterdiği halde birbirinden etkilenme ve birbirini etkileme söz konusu olmuştur. Bunun en güzel kanıtı olarak da dövme (deq) sanatını örnek gösterebiliriz. Dövme (deq) sanatına hem Süryanilerde hem Ezidilerde hem de Müslümanlarda rastlanılmıştır. Bu durum bize beraber yaşamının, aynı ortamı paylaşmanın kültürel zenginlikten ve çeşitlilikten nasıl faydalandığının ve beraber yaşayabilmek için aynı inanca sahip olma zorunluluğunun olmadığını göstergesidir.

"Farklı cemaatlerin yaşadığı şehirlerde dini ve cemaatsel bağlar kuşkusuz etkilidirler. Ancak bu, başka bağların yok sayıldığı anlamına gelmez”(Faroqhi, 2000: 164). Aynı bölgeyi, aynı kenti, aynı yeri benimseyen üstelik evlerin bazen yalnızca ortak bir duvarla ayırmış olduğu farklı etnik kökenden, inançtan insanların “farklılıklarını bir çatışma sebebi olarak görmeleri hayatı çekilmez hale getirebilmektedir. Her gün değişik vesilelerle karşı karşıya gelmek zorunda olan komşular için farklılıklar, hayatı yaşanılır kılmak için “katlanılması” gereken bir özelliğe dönüşmüş olmayı gerekli kılmaktadır” (Özcoşar, 2013: 85, 86).

1. Dövmeye

Kültür kavramı bireyin üyesi olduğu toplum tarafından elde edilmiş olan değerler, toplumsal normlar, örf ve adetler, gelenek ve görenekler, toplum içerisinde hakim olan ahlak kurallarını muhtevası içerisinde alan karmaşık, eksiksiz bir alanlar bütünüdür. Kültürlerin varlığını sürdürebilmeleri için faaliyette bulunan, gelecek kuşaklara aktarılması amacı ile “yaşatılan, büyük bir öneme sahip olan ve Türkçe simge kelimesi ile karşılanan sembol, gerek maddi ve gerek manevi olguların karşılanması, insan zihnindeki derin anlam ve ifadelerinin çağrıştırılması amacı ile oluşturulmaktadır” (Koca, 2010: 88). Bu toplumsal sembollerden bir tanesi de dövmedir.

“Dövmeye sözlük anlamı; Vücut derisi üzerine iğne vb. sivri bir araçla çizilmek ve içine renk veren maddeler konulmak yoluyla yapılan yazı veya resim olarak tanımlanmıştır” (Beğiç & Çapık, 2020: 155). Kız çocuğu doğurmuş anne sütü ile öt, is bazen de hayvan sütü (inek, koyun vs.) karıştırıp bir süre beklettikten sonra iğneler yardımı ile derinin dövülerek istenilen karışımın deri altına geçmesi yoluyla yapılan işleme denir. “Başka bir ifadeyle dövme, insan cildi içerisinde pigment içeren boyalar vererek motif çizme sanatının adıdır” (Beğiç & Çapık, 2020: 155). Dövmeye, hayat hikayelerimizin bedenlerimize bilinçli bir şekilde işlenmesi yolu ile “dünyayla aramızdaki canlı ve gözenekli sınırdaki kalıcı olarak görmek ve çoğunlukla da görülmesini istediklerimizden oluşan bir izdir” (Demirbaş & Bulut, 2018: 39). Geleneksel yöntemlerle yapılan dövme, deride iğne yardımı ile oyuklar açılarak hazırlanmış olan karışımla işlenmesi yöntemidir. Karışım, içerisinde kız çocuğu doğurmuş anne sütü, is, çıra ya da külün karıştırılması ile oluşturulmuştur.

“Dövmeye, yerli halk kültürlerinin önemli bir ögesidir. Türkler, Orta Asya’dan batıya doğru göçleriyle birlikte farklı kültür ve medeniyetlerle daha yakın etkileşim içine girmiş, özellikle İslamiyet’in kabulü Anadolu’da dövme geleneğinin zayıflamış; ancak bu durum zayıflayarak da olsa varlığını bugüne kadar devam ettirmiştir” (Demirbaş & Bulut, 2018: 45). Geleneksel dövme (değ) ‘nin yapımı her ne kadar zayıflayıp bitme noktasına gelmiş olsa da izlerine günümüzde Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesinde hem kadınlar da hem de erkekler de rastlamak mümkündür. Yapılan dövmeler genellikle kişinin ihtiyaç ve isteklerine göre yapılırdı. Yapılma nedenlerine baktığımızda; herhangi bir soya, aşirete mensubiyeti, bağlılığı göstermek, güzellik/süslenmek için, bereket ve şans getireceği inancı, hastalıklardan (baş şakak ağrısı, romatizma ağrısı, el uyuşması, dudak çatlamasına iyi geldiği düşüncesi gibi sebeplerle) kişilerin korunacakları inancıyla yapılırdı. Ayrıca dövme (değ) sanatına, kadınlar da erkeklere oranla daha fazla rastlanılmaktadır. Bunun da nedeni olarak kadınların dövmeyi makyajın, takının yerine geçecek şekilde kullanmış olmasından kaynaklanmaktadır. Kısacası kadınların süs aracı olarak geçmişte kullandıkları malzeme dövmeydi. Bundan dolayı dövmenin kullanımını da kadınlar arasında uzun bir süre devam etmiştir.

Dövmeye her inançtan, kültürden insanın toplumsal durumunu, “yapısını yansıtan kültürel miras ürünlerine sahiptir. Geleneksel dövme: Geçmişten günümüze halkın sosyal yaşamı ile ilgili önemli bilgi ve deneyimleri bedende dövme motifi olarak kuşaktan kuşağa aktaran bireylere, topluma kimlik ve devamlılık kazandıran somut olmayan kültür mirasımızdır” (Karatay, 2018: 153). Fakat bu kültür mirasına sahip çıkılıp günümüze kadar yapımının sürmesini engelleyen ekonomik ve dini faktörler ortaya çıkmıştır. Bunlara baktığımız zaman; insanların içerisinde bulunduğu toplumdan dışlanmamak, damgalanmamak adına kültürünün, örf ve adetinin bir parçası olan dövme’ (değ) nin yapımının azalmasına hatta bitme durumuna gelmesine neden olan faktörler meydana gelmiştir. Buna Şanlıurfa’da yapılmış olan bir

çalışmayı örnek göstermek mümkündür. Yapılan alan çalışması sonucunda dövmenin neden artık eskisi gibi rağbet görmediği insanlar tarafından neden yapılmadığı şu sözlerle ifade edilmiştir; 1960'lı yıllardan bu yana insanlar artık bedenlerine dövme yapmamaya başladılar. Bu durumun başlıca nedeni olarak ekonomik sorunlarının ortaya çıkardığı yer değiştirmesi sebebiyle gittiği yerlerde bedenlerindeki dövmelemlerin, işaretlerin tuhaf bir şekilde karşılandığı ve alay konusu olduğundan, ya da başka maksatla tepki gördüğü için yaşamış oldukları pratik durumları kendinden sonra aynı yere geleceklere söyleyip oradan aynı olumsuz durumla karşılaşmamak adına bir ön uyarıda bulunmuş oluyorlardı (Can, 1991). Mevcut durumdan etkilenmiş olan kişilerde artık bu dövmelemleri yapmamaya başladılar. Ayrıca İslam dininin bedene zarar verilerek yapılmış olan dövmelemleri yasaklaması, günah olduğunun söylenmesiyle beraber insanlar artık dövme yapmamaya başladılar. Böylece dini, sosyal ve ekonomik faktörler dövme yapımının azalma noktasına gelmesine neden olmuştur.

2. Dövmenin Tarihçesi

“Dövmenin tarihçesine yönelik yapılan araştırmalar insanoğlunun kendini sembollerle ifade etme çabasının çok eskiye dayandığını söylemeyi mümkün kılmaktadır. Örneğin ilk çağlarda kamış ve yaprak boyaları ile yapılan dövmelemlerden söz edilirken M.Ö. 5000'lerden kalma Mısır mumyalarında dövmelemlere rastlanıldığı görülmektedir” (Akalin, 2019: 424). “M.Ö 900 ile 300 yılları arasında maya kültürü bütün vücutlarını ruhani figürleri içeren, yüze de yapılan dövmelemlerle kaplamışlardır. Mısırlıların dışında Britonların, Galyalıların ve Trakların da dövmelemleri olduğu tespit edilmiştir. Eski Yunanlılar ve Romalılar, “ barbarlara özgü bir uğraş” (Kayser, 2010: 6) olarak gördükleri dövmelemleri köle ve suçlu olarak görülen kişilere yaparlardı. Kölelerin işlemler oldukları suçun sembolik olarak gösterimi, ispatı olarak bedenlerine (genelde alınlarına) dövme yaptırılırdı. Bu dövmelemlerle kişinin köle olduğu anlaşılırdı. Ayrıca taciz/tecavüz suçunu işlemiş olan ya da hırsızlık yapmış olan kişilerin de işlemiş oldukları suça göre bedenlerinin herhangi bir noktasına dövme yaptırılırdı. Bu dövmelemlerle kişilerin işlemiş olduğu suç ya da hangi suçu işlediği bedenindeki dövmelemlerden belli olurdu.

Ülkemizde de dövme sanatı diğer kültürler gibi çok eski tarihlere kadar gitmektedir. “Bir nevi kimlik bilgisi olarak kullanılmıştır. Cezayirli gemiciler aracılığı ile Osmanlı denizcileri arasında yaygınlaşan dövme; 18. yüzyıldan itibaren yeniçerilere bağlı buldukları “orta”yı simgelemek amacı ile yaptırılmaya başlanmış, yeniçeri ocağının kapatılışına dek sürmüştür” (Kayser, 2010: 8). “Dövme yazının ilk atasıdır. İşaret harften daha eskidir insanın duygularıyla, doğayla mücadelesinin, inançlarının, derin köklerini günümüze taşıma öyküsüdür” (Tunç, 2013: 15). Dövme sanatı bedende anlam oluşturma niteliğinden dolayı kişide özyapı, etiket, tedavi, damgalama yöntemi şeklinde tefekkür edilebilir. Dövme şekilleri; insanlarda bazı durumlarda bir aşirete ya da kabileye bağlılığı ya da ait olmayı, bazen asilliği, yiğitliği, bazen fazileti bazı durumlarda ise hastalıktan korunmanın bir işareti olarak yapılırdı. Dövmelemler bazen mutluluğun, ümidin bazen ise; öfkenin, kızgınlığın, kırgınlığın, kaygının, insan bedenindeki simgesi olarak kullanılırdı. İnsanlar sahip oldukları olumlu, olumsuz duygu ve düşüncelerinin kalıcı olması için bedenlerine dövmelemleri nakış gibi işlemişlerdir.

3. Dövmenin Yapımı

İlkel yöntemlerle yapılan geleneksel dövmelemlerde; Dövmelemler Herhangi bir makine tekniğine başvurulmadan ellerindeki malzemelerle (dikiş iğnesi, anne sütü, is, çıra ya da kül) gerçekleştirilmektedir. Dövme yapıldığı zaman herhangi bir uyuşturma işlemi yapılmamaktadır. Birkaç atıştan sonra derinin artık acıya alıştığı ve bu durumu kanıksadığı için

ağrı hissiyatı yaşamadığını dövme yapan ve yaptıran kişiler dile getirmiştir. Geleneksel olarak Anadolu'da yapılan dövmeler bu kategoriye dahildir. El yordamıyla yapıldıkları için deriye sabit bir derinlikte işlenmezler. Bu tarz dövmeler de kabartmalar, renk dağılımları, renk değiştirmeleri, silikleşmeler görülebilir (Kayser, 2010: 11). Yapılan dövmelerle ilgili herhangi bir eğitim alınmamakta olup birbirinden örnek alınarak, birbirine bakılarak yapılan bir işlemdir. Hem dövmenin kendisi hem yapım tekniği ve yöntemi gelenek olarak kuşaktan kuşağa aktarılmıştır. Müslüman, Ezidi ve Süryani inancında, yöntem ve teknikler ile kullanılan malzemeler arasında yapılan alan araştırması sonucunda herhangi bir farklılık olmadığı bilgisine ulaşılmıştır. Yalnızca hac ziyaretini gerçekleştirmek için Kudüs'e giden Süryanilerin orada kendi istekleri doğrultusunda dövme yaptırdıkları zaman yapılan dövmeler modern yöntemlerle yapılmaktadır ve günümüzde bu durum hala geçerliliğini sürdürmektedir. Fakat geleneksel yöntemlerle yapılmış olan dövmelere bugün neredeyse rastlanılmamaktadır. Yapımı yok denecek kadar azalmıştır.

4. Din

Dinlerin koymuş oldukları belirli bir takım yasaklar vardır. Bu yasaklar insanların bedenlerine zarar vermelerini engellemek amacıyla konulmuştur ve yasaklara uymayanlara belirli yaptırımların uygulanacağı söylenip bireylerin bu yasaklara uymalarını sağlamak amacıyla günah, haram gibi kavramlarla kişiler korkutulup yapmaları istenen şeylerin engellenmesi amaçlanmıştır. Bu engellerden bir tanesi de bedene yapılan dövmedir. Dövme gibi uygulamaların yasaklanmasının, günah ve haram olarak dini kaynaklarda, peygamber hadislerinde geçmesini temel sebebi olarak insanın bedenine zarar vererek acı çektişmesi, Allah'ın yaratmış olduğu kusursuz bedenın kirletilmesi olarak gösterilebilir. Bir diğer neden olarak da insanlar belirli nesne ve simgeleri bilinçli olmayan bir şekilde tuhaf görüntülere, sembollere dönüştürebilirler. Bu dönüştördükleri görüntüleri de “gerek tapınma biçiminde (din) gerekse görsel sanatlarda dışa vurur. Tarih öncesi çağlara kadar uzandığında din ve sanatın karşılaştırmalı tarihi, atalarımızın kendileri için anlamlı simgeler bıraktıklarınının kanıtıdır. Bugün bile Çağdaş resim ve heykelin gösterdiği gibi, din ile sanatın etkileşimi hala canlıdır” (Kayser, 2010: 3).

Kendi varlığını beden üzerinden gösterebilen din, bedenın bütün uzuvlarına hükmetmek, anlamak ister. Ayrıca “bedenin kendi istekleri ile genellikle bir metin aracılığıyla ifade edilen dinsel irade arasındaki muhtemel ihtilaflar birer günah olarak kodlanarak beden üzerinde yaptırıma dönüşebilir” (Okumuş, 2009: 5). Öte taraftan başka inanç ve dinler, toplumsal düzenler ve ideolojiler aynı bedene hükmetmek, kontrol etme hakkına sahip olmak ister. Din ve dinin yansıtmış olduğu Tanrı anlayışı her kültürün içerisinde zamanla bazı varyasyon ve farklılıklar sergilemiştir. Anadolu'da zamanla insan şeklinde görünen bir Tanrıdan tımsal olarak her mahlûkatta gizli olmasına karşın insan suretinde kendini göstermeyen, insan üstü denilecek bir kavrama Tanrı kavramına doğru bir değişim görülmektedir (Güray, 2017: 12).

4.1. Din ve Dövme

Dünyanın değişik zamanlarında, farklı yerlerde yaşamlarını sürdürmüş bambaşka medeniyetlere sahip olan insanların sahip oldukları inançlarını yaptıkları dövmelerle bedenlerinde kalıcı bir şekilde yaşatmak istedikleri dikkati çekmektedir. Bu yönden bakıldığı zaman insanları bir kutsiyete duydukları inancı soyut olmayacak bir şekilde ifade etmek amacıyla dövme kullanmışlardır. “Dini inançların göstergesi olarak yapılan dövmelerin temelinde insanın vücudunu ve ruhunu korumak için yardımcı olacağı varsayılan ve ilgili

toplulukların dinsel inanç ve mitlerine atıfta bulunan şekil veya resimler yer almaktadır” (Demirbaş & Bulut, 2018: 45).

İnsanın, toplumsal yaşamı içerisinde var olduğu mekan olan ‘beden’ her vakit sorgulamanın, tefekkür ve idrak etmenin konusu olmuştur. Bu sorgulama ve düşüncelerden birine ve önemli bir etkiye sahip olduğunu düşündüğümüz bir konuya baktığımızda bunun ‘din’ olduğunu görüyoruz. İçinde yaşadığımız evreni anlayabilmemiz ve davranışlarımıza özen göstermemiz açısından önemli bir örnek olan dinler, beden hususunda da gereken izahlar, ayarlamalar ve gereken kısıtlamalarla düzenin sağlanması amaçlanmaktadır. “Denilebilir ki aktif benliğin mekânı olan beden üzerine yorumlar belki de insanlık tarihi kadar eskidir. Kutsal metinlerde bedenle ilgili yorum, tasvir ve açıklamaların çokluğu dikkati çekmektedir” (Okumuş, 2009: 2). Din olgusu, gücünü insana gösterebilmek amacıyla beden her uzvuna etkide bulunmak, etki altına almak istemiştir. Bedenin isteklerinin engellenmesi amacıyla günah faktörü ele alınmış ve insanların yapmak istedikleri şeyler ‘günah’, ‘haram’, ‘yasak’ adı altında engellenmeye çalışılmıştır. Buna Kuran’ı Kerim’de ‘Nisa suresi’ kaynak olarak gösterilebilir.

Nisâ, 4/119 der ki; Allah'ın yarattığını bozmalarını emredeceğim. Allah'ı bırakıp Şeytan'ı dost edinen, apaçık bir zarara düşmüş, ziyana uğramıştır şeklinde bir ifadeye yer verilmiştir. Peygamber Hz. Muhammed (sav) ‘in şu hadisinde dövme yapmanın, Allah’ın haram kıldığı ve lanetlemiş olduğu söylenmektedir: “Bedene dövme yapana da yaptırana da Allah lânet etsin!” Peygamber Hz. Muhammed’in dövme yapma ve yaptırma eylemini “lanet” sözcüğü ile dile getirmiş olması bunun haram olduğuna işaret ettiği anlamını taşımaktadır. Kutsal kitapta dövme yapmanın yasak olduğuna dair açık bir ifadeye yer verilmemiştir. Fakat “Onlara emredeceğim de Allah’ın yarattığını değiştirecekler” (Taşdelen, 2019: 38) şeklinde yazılmış olan hadiste de Peygamber Hz. Muhammed’in dövme konusundaki düşüncesi apaçık bir şekilde ifade edilmiştir.

Veşm sözcüğü olarak Arapça da telaffuz edilen dövme (deq), Hz. Peygamber çağında Cahiliye zamanının bir dalı olarak genellikle de kadınlar içinde çok rağbet görüyordu. Kusursuz olarak yaratılmış olan insanın da doğal görüntüsüne zarar verecek davranışlarda bulunmasını da Hz Peygamber hoş karşılamamakla beraber bu tarz uygulamaların yanında dövmeyi de hoş görmeyip hem yapan hem de yaptıran kadınların Allah katında lanetlenmiş olduğunu hadislerinde söylemiştir. Yapılmış olan bir eylemin Allah tarafından haram olduğunun göstergesi o eylemin yasaklanmış olmasıdır. Konu içinde geçmiş olan “kadınlara haram kılınmıştır” ibaresi Arap halkı içerisinde o süreçte yapılmış olan dövmelerin günümüzde de kadınlar tarafından çok yapılmış olmasından kaynaklanıyor. Yoksa dövme yasağında herhangi bir cinsiyet ayırımı olmadan herkese haram ve günah kılınmıştır. (<https://islamansiklopedisi.org.tr/dovme>). Bedene yapılmış olan dövmenin sağlık, hastalık açısından kişiye zararı dokunmadığı müddetçe yapılmış olan dövmenin silinmesi, bedenden temizlenmesi gerektiği ifade edilmiş. Yapılması istenilen silme işleminde bedenin hasar görmesi ya da geride güzel, hoş olmayan bir görüntünün kalmasına neden olacak bir durum oluşacağı zaman kişinin günahından arınması için tövbe etmesi uygun olacaktır.

Hz. Peygamber (sav), dövme yaptırmanın caiz olmadığını şu sözlerle ifade edip dövme yaptıranların Allah’ın rahmetine yakın olmayacağını bildirmiştir. “Vücuda dövme yapmak, dişleri incelterek seyrekleştirmek gibi ameliyeleri, yaratılışı değiştirmek, fitratı bozmaktır” şeklinde açıklanmıştır (<https://kurul.diyabet.gov.tr/Cevap-Ara/1000/dovme-yaptirmak-caiz-midir->). Yapılan dövmeler kişinin canının yanmasına, bedeninin güzel olmayan bir görüntüye bürünmesine, iğnelerle ile derinin altına dövülerek işlenmiş olan karışımın insan sağlığı

açısından olumsuzluklar yaratma ihtimalinden dolayı Allah katında lanetlenmiş ve günah olarak gösterilmiştir.

Beden, insan için bir iletişim aracıdır. Kişi ile iletişime geçileceği zaman önce dış görünüşüne bakılır. Bu durum toplumsal yapıdan, içinde yaşanılan kültür tarafından oluşturulmakta, şekil almaktadır. İnsan bedeni ile ön plana çıkıp var olmakta ve bedeni ile değerlendirilmektedir. Burada vücuda yapılan estetik müdahaleler de bunun bir ispatıdır. Bu estetik müdahalelerden bir tanesi de vücuda yapılmış olan dövmedir. İğneler yardımı ile istenilen şekillerin bedene işlendiği dövme, insanların bazen dile dökemedikleri duygularını, düşüncelerini bedenlerine işlemeleridir. Kişi bazen içinde yaşanılan çevreden, kültürden soyutlanmamak, dışlanmamak, kabul görmek için yapar. Bazen herkeste olanın kendisinde de olmasını istediği için yapar. Bazen de; makyaj, takı, süs yerine yapar. Görüldüğü üzere bedene yapılan dövmelemlerin sebepleri farklılık göstermektedir. Fakat şöyle bir gerçek var ki sahip olunan beden dünyaya tutunulan bir araç, bedene işlenen dövmelemler sözsüz birer iletişim aracı olarak işlev görmektedir. Bu sözsüz iletişim aracına ise Güneydoğu Anadolu bölgesinde bulunan farklı kültürleri ve etnik kökenleri bağrında besleyen kadim şehir Mardin’de çok fazla rastlanmaktadır.

“Mardin; sosyal, siyasi, tarihi ve mimari gibi birçok alanda kendine özgü yapısı ile dikkatleri üzerine çeken ilgiye mazhar bir şehirdir. Saydığımız alanlar dışında farklı dil, din, ırk ve kültürlerdeki toplulukların, yıllarca bir arada yaşamasıyla da zengin bir mozağe sahiptir” (Sarı, 2022: 125). Mardin’deki bu farklılıklar oradaki insanlar için bir ayrışma, bir kopuş yaratmamış, aralarında herhangi bir sınıflaşma, kutuplaşma oluşturmamıştır. Genel olarak bu farklılıklar zenginlik yaratmıştır. Bu zenginliklerden bir tanesi de dövme sanatıdır. Aynı topraklarda, aynı bölgede aynı şehirde hatta aynı mahalle de yaşama ile oluşan etkileşim sayesinde birbirlerinin kültüründen, örf ve adetlerinden etkilenilmiş ve bunlar bedenlere yansıtılmıştır. Bunların en güzel örnekleri olarak aynı bölgede yaşayan; Müslüman, Süryani ve Ezidilerin bedenlerindeki dövmelemlerin, dövmelemlerin yapılış şekil ve yöntemlerinin aynı veya benzer olması durumudur.

4.1.1.Müslümanlık

“İslam, İ.S.7.yüzyılda Arabistan’da doğdu; doğum yeri, ticaret yollarının kesişim noktasındaki önemli bir kent merkezi olan Mekke’ydi” (Siegel, 2018: 292). İslam dininin gelmesinden yıllar önce insanlarda günah ve haram kavramları olmadığı için bedenlerine değişik şekillerde dövmelemler yapılırdı. Bu dövmelemler burnun üstüne tek nokta şeklinde çene altı ya da üstüne, alt dudağa veya ağız kenarlarına, alın bölgesine, ellerin üstüne ve avuç içlerine, ayak bileklerine, göğüs/gerdanlık bölgesinden bedenin aşağı bölgelerine uzayacak şekilde yapılırdı. Yapılmış olan dövmelemler insanların ömürlerinin uzayacağına, yaratıcı tarafından korunma düşüncesine inanılarak birçok somut olmayan şekilleri bedenlerine işlemişlerdir. İslam dininin gelmesi ile beraber Arap halkında var olan birden fazla tanrılı din ve “Türklerdeki Şamanizmin oluşturduğu geleneksel dövmelemlerde önemli ölçüde azalma oldu. Bundan sonraları göğüs üstüne “Allah”, “la ilahe illallah” gibi yazılı dövmelemlere rastlanmaya başladı ki bunlar da günah sayılıyordu” (Can, 1991: 20). Bunların da günah sayılmasının temel sebebi olarak da insan bedenine verilen zarar ve acı oluyordu. İslam dinin de Allah’ın yaratmış olduğu beden mükemmel, kusursuz bir şekilde yaratıldığı için herhangi bir hastalık, sağlık durumu haricinde bedene müdahale etmek uygun görülmemiştir. İslam dininin bedene yapılmış olan her dövme için kıyamette hesap vereceği belirli ayetlerde yazılmıştır.

İslam dininde kişinin sorumluluklarını yerine getirmek için bedenine çeşitli işaretler, simgeler yapması, bedeni üzerine yapmış olduğu sembolleri ve bu sembollerin Allah'ın rızasını gözetmek amacıyla yapmış olmasına, kişinin Allah'ın yaratmış olduğu bedene zarar verecek davranışlarda bulunulmasına izin verilmemiş, bu tür davranışlar engellenmeye çalışılmıştır. Kişi vücuduna herhangi bir işlem yaptıysa kıyamet gününde bedenindeki uzuvların dile geleceği ve kendileri vesilesiyle yapılan yanlışlıklar üzerinde sahipleri aleyhine şahitlik yapacakları çeşitli ayetlerde (Yâsîn Sûresi, 36/65; Fussilet Sûresi, 41/20-21.) ifade edilmiştir (Taşdelen, 2019: 15,16).

Fotoğraf 1: Arap Bir Kadının Çenesine Yaptırmış Olduğu Dövme

Fotoğraf 2: Kürt Bir Kadının Çenesine Yaptırmış Olduğu Dövme

4.1.2. (Y)Ezidilik

Mardin’de yaşayan ve farklı inanca mensup olan bir diğer topluluk Ezidilerdir. Ezidilerin adları konusunda farklı düşünceler, söylemler iddia edilmiştir. “Fırka mensuplarının İran’ın Yezd şehri sakinlerinden olması sebebiyle bu isimle anıldığı, Yeni Farsça’da “melek, tanrı” mânasında ized, Avesta dilinde “saygı ve ibadete lâyık” anlamında yezata, Pehlevîce’de ve modern Farsça’da “tanrı” mânasındaki yezdân kelimeleri yanında “tanrıya kulluk eden kimseler” anlamında ezidî, izidî” (<https://islamansiklopedisi.org.tr/yezidiyye>) sözcüklerinden gelmiş olduğu ifade edilmiştir.

Ezidiler, evrenin yedi gün içerisinde yaratılmış olduğuna inanırlar ve Ezidi inancına göre; Evren ilk gün olarak Pazar günü yaratılmıştır. “Başlangıçta Tanrı Azda, kendi ateşinden Melek Tavus'u (Azazil, Tavusu Melek - Şeytan) yaratır ve ona evreni ve insanı yaratma görevini verir. Bunun üzerine Melek Tavus, Azda'dan aldığı bir toz ile erkek ile kadın'ı ve dünyayı yaratır” (Tür, 2017: 163). Birçok kaynakta inancın esası olarak, Tanrı, Melek Tavus, Yedi Kutsal Varlığın takipçileri ve Şeyh Adi kabul etmektedir. Başka bir figür olan Ezid'in de -bazen Melek Tavus ile özdeş olduğu düşünülen- çok kutsal bir şahsiyet olduğuna inanılmaktadır. Melek Tavus'un lideri olduğu Yedi Kutsal varlık, tanrının kudretinin altında, bu dünyanın işleri için doğrudan görevlendirilmiştir (Kreyenbroek, 2014: 142).

“Yezidilerde misht veya mesh adı verilen çeşitli tarak tasarımları dövme motifleri ile ilişkilendirmektedir. Yezidi kadınları tarafından nazardan korunma bir yıldızı ve iki noktayı çevreleyen yarım daire biçimleri dövmelerde, iyileştirme özellikleri nedeniyle romatizmayı ve baş ağrılarını iyileştirmek için yapılmış” (Çapık, 2020: 21). Ağrıyan bölgeye tek nokta, üç nokta şeklinde yapılan dövmelerin şifa özelliği taşıdığı bu yüzden bacak ağrısı yaşayan kişilerin ağrıyan bölgeye paralel şekilde yapılan üç noktadan sonra ağrının kesildiği ifade edilmiştir ya da baş ağrısı için şakağa dövmenin yapıldığı ve olumlu etkisinin olduğu ayrıca eklenmiştir.

Saha çalışmamızda Müslümanlar ve Süryaniler arasında dövmenin yasak, günah olduğuna dair inanç gözlenmiştir. Fakat Ezidilik inancında herhangi bir kaynaktan günah, haram ya da yasak gibi bilgilere ulaşamamıştır. Yapmış olduğumuz alan araştırması sonuçlarından elde etmiş olduğumuz bilgilerden yola çıkarak Ezidilikte bedene yapılmış olan dövmenin günah olup olmadığına dair bilgiye ulaşamamıştır. Bedene ya da yüze yapılmış olan dövmelerin varlığından rahatsızlık duyulduğu ifade edilmiş; fakat bu rahatsızlığın nedeni olarak günah faktörü değil yalnızca yüzü ve bedeni kirli, hoş olmayan bir şekilde gösterdiği için varlığından rahatsızlık duyulduğu ifade edilmiştir.

Fotoğraf 3: Ezidi Bir Kadınla Yapılan Görüşme ve Görüşme Sonrası Çekilen Fotoğraf

Fotoğraf 4: Ezidi Bir Adamın Diz Kapağına Yaptırmış Olduğu Üç Nokta Şeklindeki Dövmesi

4.1.3. Süryanilik

“Süryani kelimesi Hıristiyanlıktan sonra yaygınlık kazanmıştır ve Hıristiyan olan Yukarı Mezopotamya halkını belirtmek” (Bilge, 1996: 13) amacıyla kullanılmıştır. “Süryaniler, günümüzde yaklaşık olarak beş milyon tahmin edilen nüfuslarıyla Türkiye, Suriye, Lübnan, Ürdün, İsrail ve Hindistan’da yaşamaktadırlar” (Küçük, 2008: 5).

Süryanilerin kökenine dair üç teori ortaya atılmıştır. Bunların ilki Süryanilerin kökeninin Aramî olduğu şeklinde ki, daha çok kilise taraftarınca savunulan muhafazakâr/geleneksel görüştür. İkincisi, ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından itibaren Batılılarca ortaya atılan,

günümüzde de özellikle Avrupa ve Amerika'ya göç eden kilise dışında sivil/laik anlayışta Süryaniler tarafından savunulan Süryanilerin kökeninin Asurî olduğu şeklindeki görüşür. Üçüncü görüşe göre ise, Süryaniler İsa'dan önceki Mezopotamya halklarının devamından başka bir şey değildir. Bu görüşe göre; Süryaniler sadece ne Asurlu, ne Babilli, ne Keldanî, ne de Aramîdirler. Süryanilik tüm eski Mezopotamya halklarının kültürel temelini dayanan ve bu arada Helenistik Uygarlığı da özümseyerek ortaya çıkmış bir sentezdir (Özcoşar, 2013: 77).

Biz konumuz itibariyle Mardin bölgesinde bulunan Süryanileri ele alacağız. Mardin ve çevresinde yaşayan Süryaniler Nasturiler olarak da bilinmektedirler. Doğu Süryanilerini oluşturan Mardin Süryanileri 1845 yılında kendi aralarında çıkan bazı anlaşmazlıklar üzerine bir kısım Süryani'nin Roma Katolik Kilisesine bağlanmalarından dolayı kendilerini bu gruptan ayırmak amacıyla "Süryani Ortodoks Kilisesi" olan isimlerini "Süryani Kadim Kilisesi" olarak değiştirmişlerdir (Yüksel, 2018: 39).

"Mardin ve çevresinde yaşayan Süryaniler ile ilgili Mardin'in yerel toplumsal yapısından kaynaklanan iki farklı tavırdan bahsedilebilir. Bu farklılık Mardin'in iki ana sınıfa ayrılmasında dolayı ortaya çıkmıştır. Şehirli (bajari) ve köylü (gundi) olarak ayrılmıştır" (Yüksel, 2018: 39). Osmanlı Devleti zamanında, sosyal sermayeyi paylaşan şehirli gruplar arasında önemli bir yakınlaşmanın olduğu görülmektedir. Şehirli Arap, Ermeni, Süryani, Kürt ve Türk yerleşimciler ortak bir kültür oluşturmuşlardır. Bu sebeple, Mardin merkezde yaşayan (bajari) Süryanilerin Araplarla iyi ilişkiler geliştirmiş oldukları hemen tahmin edilebilir. Midyat'ta yaşayan Süryaniler ise Kürtlerle daha yakın ilişki kurmak zorunda kalmışlardır (Işık, 2014: 748). Kurulmuş olan bu ilişkiler sayesinde birbirlerinin kültüründen, örf ve adetinden etkilenmişlerdir. Bu etkilenmenin örneklerinden bir tanesi de dövme (deq) sanatıdır.

"Hristiyanlık inancında dövme yasaklanmıştı. İlk Hristiyanlar, bedenlerine Hz. İsa'nın adını ya da haç desenleri taşıyan dövmeler yaptırmışlardır"(Kayser, 2010: 6). Şuan ki duruma baktığımız zaman ise Kudüs'e gidilip hac ziyaretlerini gerçekleştirmek isteyen Süryaniler gittiklerinin sembolik göstergesi olarak genelde kollarına hac işaretini yapmaktadırlar. Bunun dışında geleneksel dövmelere sahip Süryanilerle de görüşmeler yapılmış ve dövmelerin dini inançlarından kaynaklı olmadığını komşuluk kültüründen kaynaklandığı, birbirlerine bakıp örnek alarak yaptıklarını/yaptırdıklarını ifade etmişlerdir.

Fotoğraf 5: Süryani Bir Papazın Kudüs'e Gittiğinin Göstergesi Olarak Koluna Yaptırmış Olduğu Hac İşareti

Fotoğraf 6: Süryani Bir Kadının Elinin Sağ Üst Bölgesine Yaptırmış Olduğu Nokta Şeklindeki Dövme

Müslüman, Süryani ve Ezidi inancının birbirinden bu kadar etkilenmesinde önemli olan faktörlerden bir tanesi de mahalle kültürüdür. Mahalle, kültürün bir unsuru olarak önemli bir yapı taşıdır. Buralar, insanlar arasındaki ilişkilerin yoğun olarak yürütüldüğü yerlerdir. “Mardin’in toplumsal yaşamını tayin eden faktörlerinden bir tanesi de mahallelerdir.” Özellikle Mardin il merkezi gibi dar sokaklı bir yerde mahalle kültürü oldukça önemlidir. İnsanlar bir arada yaşama olgusuyla komşularıyla iyi ilişkiler yürütmektedir (Atış, 2017: 229). Mesafe olarak yakınlık komşuluk ilişkilerini olumlu bir şekilde etkilemiştir. Yoğun olarak yaşanan iletişim ve etkileşim birbirinden etkilenmeye ve etkilemeyi de beraberinde getirmiştir. Dövme (deq) kültürü de bunlardan bir tanesidir. Müslümanların, Ezidilerin ve Süryanilerin inançları, ibadet sistemleri farklılık gösterse de bu farklılık birbirlerinden bir şekilde etkilenmeye engel olmamıştır.

Sonuç

Tarih kokan dokusu ve sayısız medeniyete ev sahipliği yapmış olan kadim şehir Mardin kültürel, etnik, inançsal çeşitliliği ile günümüze kadar var olan bu özelliğini hala devam ettirmektedir. Birden fazla dilin, dinin, inancın, kültürün kenti olarak geçen Mardin, sahip olduğu dinsel, dilsel, kültürel farklılığıyla birer zenginlik kaynağı olmuştur. Sahip olunan bu farklılıklar ise herhangi bir sınıflaşmaya, ötekileştirmeye, kutuplaştırmaya sebep olmamış birer zenginlik kaynağına dönüşmüş ve birbirlerinin kültüründen, örf ve adetinden etkilenmiş ve benimsemişlerdir. Bu duruma dövme (deq) kültürü örnek gösterilebilir. Geçmiş çok eskiye dayanan dövme kültürüne inançları, değerleri, etnik kökenleri farklılık göstermesine rağmen Müslüman, Süryani ve Ezidilerde rastlamak mümkündür. Her ne kadar günümüzde bu sanatın yapımına aktif bir şekilde tanık olamasak da geçmişte yapılmış olan dövmelerin izlerine günümüzde rastlamak mümkündür.

Müslüman, Ezidi ve Süryanilerle yapılan araştırma sonucunda bedenlere işlenmiş olan dövmelemin (Süryanilerin Kudüs'e giderken yaptırmış oldukları hac işareti dışında) inançlarından dolayı yapılmadığı, içinde yaşanan kültürden, yakın ilişkilerden (komşuluk ilişkisi, aynı köyde yaşama gibi) ve iletişimden dolayı yapılmış olduğu ifade edilmiştir. Yapılan dövmelemin genelde aynı ya da çok benzer olduğu ve dövmelemin yapıma nedenlerinin çok çeşitli faktörlerden kaynaklandığı söylenebilir. Bunları kategorize ettiğimizde şu sonuçlar ortaya çıkıyor. Beden güzelliği için yapılması, hastalık/şifa düşüncesinden dolayı yapılması, marjinal bir görüntüye sahip olmak amacıyla yapılması, yapılan yemeğe tat katma düşüncesinden dolayı yapılması gibi birden çok sebebi sıralayabiliriz. Yapılan dövmelemlerde herhangi bir dine ya da inanca bağlılığı simgelemek amacıyla yapılmamış olduğunu, varsa da bunun çok eskilere dayandığını elimizde buna dair kaynağın bulunmadığı söylenebilir. Müslüman, Süryani, Ezidi inançlarının birbirinden hem bu kadar farklı olup hem de birbirlerini bu derece etkilemiş olmaları, yapmış oldukları dövmelemin aynı ya da birbirlerine benzer dövmelemlere sahip olmaları ve genelde aynı yöntemlerin ve aynı malzemelerin kullanılmış olmaları aralarındaki iletişimin çok kuvvetli olduğunun; sosyal bağlarının, inançlarının ötesine geçmiş olduğunu ve bu birikimin geçmişten günümüze geldiğinin ispatı niteliğindedir. İnançlar farklı olsa da bu farklılık aralarında sınıflaşma, kutuplaşma oluşturmamış birbirlerinin inançsal farklılığına saygı duyarak kültürel zenginliğe sebebiyet vermiştir. Bu durum da Mardin'in inançsal ve kültürel farklılığının yıllardır olumlu sonuçlara yol açtığı ve medeniyetler şehri olduğunun güzel bir göstergesi niteliğindedir.

Kaynakça

Akalın, E. Şanlıurfa Harran'da Dövme Geleneği. Folklor Akademi Dergisi, 2(3), 422-439.

Atış, M. H. Mardin Araplarının Sosyo-Kültürel Yapısı Ve Bilinmeyen Yönleri. Sosyal Bilimler, 223.

Arık Yüksel, T. (2018). Köken turizmi: Mardin Süryanileri üzerine bir araştırma (Master's thesis, Batman Üniversitesi).

Ayşe, G. Ü. Ç. (2014). Süryani cemaatinde toplumsal dönüşüm ve siyasete dahil olma. İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi, 3(4), 739-760.

Bilge, Y. (1996). Süryaniler: Anadolu'nun solan rengi. Yeryüzü Yayınları.

Can, İ. (1991). Beden Resimleri" Dövme" (Doctoral dissertation, Marmara Üniversitesi (Turkey)).

Demirbaş, H., & Bulut, G. Dövme, Piercing Gibi Beden Uygulamalarının Gerisindeki Güdülenme. Kesit Akademi Dergisi, (17), 38-49.

Gündüz, Ş. (1998). Mitoloji ile inanç arasında: Ortadoğu dinsel gelenekleri üzerine yazılar. Etüt Yayınları.

Güray, C. Yezidiler'in Dini Dans Gelenekleri.

Işık, G., & Güneş, M. (2015). Çok Kültürlülüğün Mirasını Geleceğe Taşımak: Mardin Örneği. TÜCAUM VIII. Coğrafya Sempozyumu, 449-462.

Karatay, S. K. (2018). AKSARAY'DA UNUTULAN BİR GELENEK ‘‘DÖVME SANATI’’. Journal of Awareness, 3(5), 151-156.

Katkay, Z. Engin Sarı, Kültür, Kimlik, Politika: Mardin’de Kültürlerarasılık,(İstanbul: İletişim Yayınları, 2010, 391 sayfa). International Journal of Mardin Studies, 3(1), 124-128.

Kayser, A. (2010). Vücut dövmelelerinin adli bilimler açısından değerlendirilmesi. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Danş. MF Yavuz, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Adli Tıp Enstitüsü, Sosyal Bilimler Anabilim Dalı.

Koca, S. K. (2010). Genel Hatları İle Kültür Ve Sembol İlişkisi.

Kreyenbroek, P. G. (2014). Ezidilik: arka planı, dinî âdetleri ve metinsel geleneği. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Küçük, Z. G. (2008). Mardin ve çevresinde Süryaniler (Master's thesis, Sosyal Bilimler Enstitüsü).

Nurgül Begiç, H., & Çapık, H. Ö. (2020). Anadolu Kültüründe Damga/Tamga/Dövme: Mardin Örneği. Milli Folklor, 32(126).

Okumuş, E. (2011). Bedene Müdahelenin Sosyolojisi. Şarkiyat, (2).

Önal Çapık, H. (2020). Mardin ve çevresinde dövme geleneği ve giysi tasarımlarına uygulanabilirliği (Master's thesis, Güzel Sanatlar Enstitüsü).

Özcoşar, İ. (2013). Şehir ve Cemaat: Mardin Süryanileri ya da Süryanilerin Mardin’i. İDEALKENT, 4(9), 74-93.

Siegel, P. N. (2018). Dünya Dinleri ve İktidar. Yordam Kitap.

Taşdelen, E. (2019). İslâm hukukunda kişinin bedeni üzerindeki tasarrufları (Master's thesis, Bartın Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü).

Yenipınar, U., & Tunç, M. S. (2013). Güneydoğu Anadolu geleneksel dövme sanatı: Beden yazıtları. Etki Yayınları.

<https://islamansiklopedisi.org.tr/yezidiyye>.

<https://kurul.diyaret.gov.tr/Cevap-Ara/1000/dovme-yaptirmak-caiz-midir->

<https://www.kuranmeali.com/AyetKarsilastirma.php?sure=4&ayet=119>

<https://islamansiklopedisi.org.tr/dovme>